

A magyar nemzet ekkori vértanúja a már említett, 1807-ben született gróf németújvári Batthyány Lajos, akit 1848. április 7-én nevezett ki V. Ferdinánd király (1835–1848) Magyarország első független, felelős kormánya elnökévé. Az 1820-as évek végén kapcsolódott be a politikai életbe, a reform-országgyűléseken a főúri ellenzék kiemelkedő alakja, vezérszónoka és szervezője. Az 1840-es években azonban Kossuth Lajos, Magyarország későbbi kormányzó-elnöke hatására radikalizálódtak a nézetei. 1845-től az ellenzék központi választmányának elnöke, 1847-ben az ellenzéki párt elnökévé választották. Az 1848. márciusi 15-ei magyar forradalmat követően, az április 7-én hivatalba lépett Batthyány-kormány elsősorban Magyarország polgári átalakítására, alkotmányos önkormányzatának a kiépítésére törekedett. Batthyány Lajosnak nagy szerepe volt a nemzetőrség és a honvédség megszervezésében. A bécsi udvar és a magyar kormányzat között egyre inkább feszülő ellentéteket azonban nem tudta feloldani, ezért október 2-án lemondott hivataláról.

Ezt követően Vas vármegyei, németújvári birtokára vonult vissza, de a forradalom ügyét továbbra is támogatta, nemzetőrököt harcolt. Októberben az egyik csatában megsebesült, de felgyógyulása után újra részt vett a magyar országgvűlés munkájában. 1849. január 8-án Pesten Alfred Windischgrätz, a császári haderő főparancsnoka elfogatta, majd Budán, Pozsonyban és Laibachban tartották rabsághán az osztrák hatóságok. Batthyány Lajos visszautasította a magyarok és stájerek kiszabadítási kísérleteit. A morvaországi Olmützben augusztus 16-án összeült haditörvényszék előbb hűtönbüntetésre, majd Felix Schwarzenberg osztrák miniszterelnök és a bécsi udvar nyomására halálra ítélte, de uralkodói kegyelme ajánlotta. A tárgyaláson Batthyány Lajos cselekedetei törvényességét hangoztatva nem ismerte el a bíróság illetékességét. A bécsi kamarilla azonban benne látta a magyar forradalmi mozgalom egyik vezérért, és eleve elhatározta halálát. Ezért Magyarországra szállították, hogy a kegyelmezés jogát ne I. Ferenc József császár (1848–1916), hanem Julius von Haynau, a magyarországi császári hadsereg fővezére és teljhatalmú katonai parancsnoka gyakorolja. Haynau október 3-án hagyta jóvá a halálos ítélet köztől általi végrehajtását. A volt miniszterelnök a kivégzést megelőző éjjelen a felesége által becsempészett törrel súlyos sebet ejtett magán, így akasztás helyett október 6-án a pesti Újépület udvarán sortűzzel oltották ki életét.²⁸ Az első magyar miniszterelnök, Batthyány Lajos kivégzése a Habsburg-dinasztia és az osztrák kormányzat előre megfontolt politikai gyilkossága volt. (A III. rész a következő számban.)

Bottik József

Körtvélyesi István veszprémi várkapitány

A család neve és helyhez kötése

A magyar nyelvterületet végigjárva aligha találunk olyan vidéket, ahol a Körtvélyes alakot meg ne találunk a helynévi anyagban. Az eredeti szótövet kurtuel+fa szóösszetételként már az 1055. évben kiadott Tihanyi alapítólevelben láthatjuk. Nyelvészeink e magyar szót általában török eredetűnek tekintik.¹ A Kárpát-medencében legalább két tucat egykori, vagy ma is fennálló lakott hely² viselte a 'vadkörtés' jelentésű melléknévből főnévvé vált Körtvélyes birtok- vagy falunévet.³ A XIV. századra, amikor a birtokos nemes családok nevei kialakulásának kezdetét tetten érhetjük, a hazai településnevek jórészt már többszázados múltra tekinthetett vissza, még ha írott forrásaink csekély számuk miatt ezt csak elvétve erősíthetik is meg. Az egyelemű személynéveink erre a korra egyre kevésbé voltak alkalmasak a nemesi jószágok átörökítésére. A toldalékként alkalmazott -fi mellett feltűntek a különböző tulajdonságokra és -i képzővel a birtokra utaló (latin szövegben *de Körtvélyes* alakú), először csak ragadványnévként szolgáló, idővel állandósuló családnevek.⁴

²⁸ Lásd bővebben *Károlyi Árpád*: Németújvári gr. Batthyány Lajos miniszterelnök főbenjáró pöre, 1849. 1–[1]. köt. Bp. 1932.

¹ *Molnár József*: Veszprém megyei nyelvmélekek. Bp. 1974. 11. old.

² *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszt. betűrendben körülmenyesen leíratik. II. köt. Pest. 1851. 266–267. old.; *Herner János*: Erdély és a Készek térképe és helységnevtára, készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szeged 1987. 91. old.

³ *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1980. 359. old.

⁴ *Kálmán Béla*: A nevek világa Bp. 1969. 59. old.

A *Körtvélyesi* család a XVII. század elején még Moson vármegyéhez kötődött. 1613-ban István győri lovaskatona, a későbbi várkapitány a Lengyel testvérekkel egyezkedik az oroszvári jószágon.⁵ György 1629-ben Moson vármegye alispánja.⁶ Minden bizonnyal ezt erősítik a korabeli szokások, a család birtokában levő Körtvélyes falutól vette a nevét. Oroszvártól alig tíz kilométerre fekszik Körtvélyes, melyet 1908-ban Lajta előnévvel látott el az Országos Törzskönyvi Bizottság⁷, 1922-től pedig Pama-nak írják Ausztria Burgenland tartományában. Egy 1208. évi határleírásban „villa Kurthuel”-ként említik. Az 1529-es török pusztítás után horvátokkal telepítették be.⁸ Béli Mátyás 1725. évi Moson vármegyei leírásában nem látjuk a nemesség között a Körtvélyesi családot. A településtől azt írja, elnevezése minden bizonnyal körtéskeket jelent és valamikor vámszedési joga volt, van egy nemesi kúriája.⁹ 1836-ban az Esterházy, Naszvady és Zsitvay nemzetségek hírták.¹⁰ 1920-ban még 125 fő, a lakosság 11%-a volt magyar, az 1981-es népszámlálás szerint 3% alá, 23 főre csökkent a magyar nyelvűek száma.¹¹

Pillanatnyilag a Körtvélyesi család valamikor oroszvári jószágáról van tudomásunk. E mosoni familiából való István várkapitány utódai Szabolcsba, Biharba és Szászvárosba kerültek. Még legalább négy különböző eredetű családról tudunk, akik a Körtvélyesi nevet viselik. Az abaújiak Bihar és Veszprém vármegyébe származtak, a sárosiak Temes vármegyébe. Éltek még Zemplénben, valamint Pozsony vármegyében, akiket 1754–55-ben Körtésiként írtak össze. István utódait időnként még napjainkban is Körtösinek szólítják. Ez az öt familia aligha származik közös törzsből.¹²

A kiegyezés után kialakult téves közhittelem a Körtvélyessy alakot véli a nemesség kifejezőjének. A még alakulóban lévő magyar írásbeliség a török uralom és a reformáció csaknem egyidejű beköszönésével, szinte alig érzékelhetően, egy katolikus latinos és egy protestáns nemzeti irányba indult. Szerencsére, a rendszeres és szoros kapcsolattartás által ez csak néhány, akkoriban is majdhogyan jelentéktelen és nem kizárólagosan elválasztó sajátosságban mutatkozott, mint az y, az i, illetve j betűjegyek alkalmazása. Az előbbi inkább a királyi területen, az utóbbi a fejedelmi országrészen vált túlnyomóvá, de nem általánossá. A királyi adománylevelek az i-re végződő családneveknél inkább az y-t használták, míg a fejedelmi oklevelekben az i-t alkalmazták. Az adományozottak pedig a lakóterületükön használatos írásmóddal éltek. Mindez a nyelvújítás koráig békésen megférte egymással, csak a XIX. század elején a jottisták és ypszilonisták küzdelmében¹³ váltott ki éles tollharcot, ami azonban a megrogzított százados szokásokra alig lett befolyással. Elsősorban a megyei hivatalba jutók szolgalelkű alkalmazkodásában tükröződött.

A jogi érdekkörbe ez az elsősorban helyesírási jelenség a 48-as törvények polgári egyenlőséget kimondó következményeként került be. Amidőn Jókai, Görgei és mások is, az egykori királyi területen élő, tehát y-t használó családok tagjai, lemondtak a vélekedésük szerint nemesi előjogukat jelző y használatáról, a keleti fejedelmi területek nemesei ezt csak elvéve követhették alig élve e névfórmával. Amúgy sem lehetett rendi jellege, hiszen sok jobbhagyó nevét is így írták. Jókai és Görgei ismertsége azonban a szép-sőt, a történeti irodalomban is elterjesztette ezt a hiedelmet. A kiegyezést követően már kevésbé nemesi jogalapra, hanem inkább a nosztalgikus hagyományokra épülő dicsérettel szellemiség hatására, a századokon keresztül jottista főmával élők utódai százával kérték nevük ypszilonosítását, még az 1895. évi, a nevek pillanatnyi állapotát rögzítő állami anyakönyvezés bevezetése után is, egészen a második világháború végéig, lehetőséget teremtve sok olyan család nevének ypszilonosítására, akiknek elődei nemtelenek voltak. Természetesen, mindezek tudta és tudomásulvétele mellett sokan,

⁵ Győri Levéltár: Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára. Incipit Prothocolum. 6. köt. 44. old.

⁶ Magyar Országos Levéltár: E. 226. 2. köt. 482–484. old.

⁷ *Jeney Andrásné – Tóth Árpád*: A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvhivatal iratanyagai alapján (1898–1913). Bp., 1998. 190. old.

⁸ *Németh Adél*: Burgenland. Bp. 1986. 28. old.

⁹ *Béli Mátyás*: Az újabb kori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye, Mosonmagyaróvár 1985. 50., 78. old.

¹⁰ *Fényes Elek*: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben I. kötet Pest 1836. 174., 180. old.

¹¹ *Éger György*: A burgenlandi magyarság rövid története. Bp., 1991. 114., 126. old.

¹² *Kempelen Béla*: Magyar nemesi családok. VI. kötet, Bp. 1913. 250–251. old.; *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 6. kötet, 451–452. old.; *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVIII sz. Bp. 1993. 641–642. old.

¹³ *Balázs László*: A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791–1830. Különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra. Bp. 1935. 38–40. old.

igy a gróf Teleki familia és a Körtvélyesi család tagjainak többsége megtartotta nemzeti történeti hagyományait neve írásmódjában.

A Moson vármegyei Körtvélyes felbukkanása után negyedfélszáz évre kerültek látókörnkbe a XVI. században a nyugati végeken Pozsony, illetve Moson vármegyében a Körtvélyesiek. Nyilván további kutatás még szűkítheti e tág időhatárokat, és tisztázódhat e két megyében élt familia közti esetleges kapcsolat, hiszen az 1754. évi Pozsony vármegyei Körtési és az ekkor már a Szabolcs megyei Földesen élő Körtösiként is emlegetett Körtvélyesiek nevenek e formában levő ideiglenes felbukkanása¹⁴ aligha igazolhatja az egy törzsbe való tartozást. Inkább nyelvi jelenségként értékelhetjük, mely egyben a hosszú nevek rövidítésére való törekvés formája is lehet, esetleg azt érzékelteti, hogy régies körtvély köznyelvben körte alakká módosulásának kísérő jelensége, ami a családnév írásmódjában nem váltotta fel a régi formát.

A Pozsony vármegyei Dióson, Nagyszombatban és Kismácsédon fordult meg 1545-ben „Kerthweyess Istwan”¹⁵,ők feltehetően a Gidra patak menti Vedröd közelében fekvő Körtvélyeshez kötődtek. Az utódok 1656-ban a nagyszombati gimnázium anyakönyvében¹⁶, majd az 1754/55. évi országos nemesi összeírásban tűntek fel.

A végvári katonaelet sodrában

Kerecsényi László 1566-ban kénytelen volt feladni Gyula várát. A török álnoksága miatt az ott szolgáló Zichy György magát a rébbe vetve tudta csak életét megmenteni. Váradí lábadozása után¹⁷ a Dunántúltra ment és Moson megyében az ott Oroszvárt és környékét bíró Jóna Farkas Ilona leányával kötött házasságot¹⁸, majd 1580 és 1591 között Moson vármegye alispánja lett. 1568-ban felesége örökségként jutott Oroszvárhoz. A későbbiek folyamán Zichy György gyermekei közül Pállal még többször találkozunk. Erzsébetet pedig elvette Körtvélyessy János, kinek halála után Rajky János, Moson vármegye 1599. évi alispánja lett a férje.¹⁹

A győri püspökvárat hadicélokra foglalták le, ezért a püspökök Várkeszöben, Fertőrákoson, vagy Szombathelyen tartózkodtak. A győri püspöki uradalmak intézője volt „Kerthueley János”, aki 1585-ben a soproni tanácstól kér tizenkét szál gerendát a rákosi építkezéshez. 1587-ben pedig a Sopron városához tartozó klimpai (kelénpataki) jobbágyoknak a soproni földeken tett kártevésére figyelmezteti „Joannes Kerthuelei” a soproni előljárókat.²⁰ Az aláírás mellett a Körtvélyesiek ovális pecsétlenyomata: a címerpajzsban jobbra lépő oroszlán, míg sisakdiszként kardot tartó, növekvő oroszlán látható.

Körtvélyesi János sógora, Zichy Pál 1609–1613 között Győrben lovaskapitány. 1615-től két év Bethlen Gábornál elviselt fogságot leszámítva veszprémi főkapitány, majd 1627-től Győrben észak-dunántúli vicegenerális 1638-ig, haláláig. A szintén katonáskodó fia, Zichy István a család grófi ágának megalapítója.²¹ Körtvélyesi István 1613-ban győri lovaskatona, valószínűleg Zichy Pál ötven huszárjának egyike.

Az 1613. évi országgyűlésen a rendek tele vannak panasszal. Moson vármegye az utolsó török háború óta nem tud szabadulni az idegen katonaságtól. A győri alkaptány nem magyar, a főkapitány pedig nem függ a nádortól. Az evangélikus lelkeszt nem engedik be a várba, pedig az ország nagy többsége protestáns, csak tíz százalék katolikus, a katonák panaszkodnak, a győri tisztek károsítják a püspököket. Egészen nyíltan hirdetik, hogy Győr a császár városa, tiltják a várfalon kívül az elpusztult házak újjáépítését. Az 1613. évi VI. törvénycikk a végvárak magyar katonasággal, élelmi és hadi szerekkel való ellátásról intézkedik, ám a portánként megszavazott 3 forintnyi adó kevés a végvárak költségeire. Még

¹⁴ Lásd a 12. jegyzetben. *Kempelen* i. m. Földesi református egyház keresztelési anyakönyve 1797. XI. 23.

¹⁵ Századok 1875. 206. old.

¹⁶ ELTE Levéltár: M 001. mikrofilm

¹⁷ *Buda Ferenc*: Magyar ország polgári történetjére való lexikon, a XVI. sz. végéig. III. kötet, Nagyvárad 1805. 614. old.

¹⁸ *Nagy Iván* i. m. 5. kötet 354. old.

¹⁹ *Nagy Iván* i. m. 12. kötet 371. és 9. kötet 594. old.

²⁰ *Házi Jenő*: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából Sopron 1928. 124. és 132. old.

²¹ *Nagy Iván* i. m. 12. kötet 372. old.

az 1618. évi diéta is biztosítani akarja az ország lakosait a főkapitányok és várkapitányok önkénye ellen és bizottságot nevezett ki a győri sérelmek elintézésére.²²

E körülmények között állt a győri őrség tagjai közé „Stephano Körtvelyesy”. A katonának pedig, akit hol fizettek, hol nem, mindig pénzre volt szüksége. Körtvelyesi István 1613. szeptember 2-án a győri káptalan előtt elzálogosította harminc és ötven magyar forintért a Moson vármegyei oroszvári birtokából három jobbágycsoporthoz kötődő szántóföldekkel és legelőkkel a tóti Lengyel Boldizsár, János és Miklós testvéreknek.²³ A szerződésben nem említett negyedik fiútestvér, Lászlónak az István fia 1651-ben Körtvelyessy Magdolna férje.²⁴ 1622. december 13-án a távozni készülő Kenessey Péter tihanyi várkapitány helyét pályázza meg Körtvelyesi István. Ekkor még azt valaszolják neki, ha Kenessey rendszeresen lemondott, elsősorban őt veszik figyelembe a tisztség betöltésekor.²⁵

A tihanyi apátságból a mohácsi vész után elszéledtek a szerzetesek, elhagyott javaikba költöztek a tihanyi várkapitányok. A várban állomásozó nyolvan fő egyharmada a lovassághoz tartozott. A várnak négy tornya volt, köfalait sánc, három palánk és hatalmas vízesárok védte. A várkapitányok használták az apátság épületeit és földjeit. Az új tihanyi apát, Ramocsaházi Mihály az eddigi gyakorlattal szemben a kezébe öhajította venni székhelye javait. *„Szüksége volt tehát tihanyi házára, kertjére, stb., ezért nem tetszett neki, hogy Körtvelyesi István, az új várkapitány, 1624 tavaszán szintén használatba vette a vár alatt keletre lévő szőlőskertet, pajtás szerűt, a Belső tó felé eső két veteményes kertet, valamint az Apáti erőd körül fekvő réteket.”*²⁶ A már birtokon belüli Körtvelyesi István beiktatásához báró Hans Breuner észak-dunántúli generális, azaz magyarosan báró Preiner János győri főkapitány 1624. június 11-én kéri a királyi jóváhagyást. 20-án maga az érdeklelt is kérvényezi a tihanyi várkapitányságban való megerősítését. Az udvari haditanács 26-án rendelte el, hogy iktassák be és nevét vezessék be a győri végvidék mustrajegyzékébe.²⁷ Pozsonyból hiába jött Tihanyba Ramocsaházi apát, 1624 szeptemberében a soproni országgyűlésen panaszolta: *„A tihanyi várkapitány nem engedi elfoglalnia a kolostorán belül levő székházat, hanem kénytelen egy falu rozszant viskójában meghúzódni, tudni illik Fűreden, ... leromlott kolostorának felépítésére semmit sem tehet, a katonáknak, különösen a mostani kapitánynak minden napos jogtalan zaklatásai miatt, ki az előbbi apáturat behálózva mindent lefoglalt.”*²⁸

Körtvelyesi az addigi gyakorlatot folytatta, katonáit élelmezni kellett. A tihanyi véghely erősítésére szükséges ingyen munkákat az 1613. évi VIII., az 1618. évi XI.LX. és az 1622. évi XXXVI. törvénycikkek szerint a Tihany várhoz tartozó jobbágycsoporthoz voltak kötelesek teljesíteni. Az 1625. évi XXXV. törvénycikk Tihanyra nézve is elrendelte, hogy a hódoltsági falvak jobbágycsoporthoz kik a töröknek teljesítendő robotra a véghelyeken át- és visszamennek, az új véghelyek kapitányai vámszedéssel és egyéb díjakkal ne terheljék, amiképpen ez Veszprémben, Tihanyon és Vázsonyban megtörtént.²⁹

„1624 május 26-ika táján Körtvelyesi István, a tihanyi véghely kapitánya elfoglalt mindjárt a vár alatt keletre egy szőlőskertet a mellette fekvő szőlővel, mely most juhállásul szolgál, továbbá két veteményes kertet a vár és az előtte levő Belső tó között. E foglalással az alperes 100 magyar forintnál több kárt okozott. Ugyanazon évi június 24-ike körül a várkapitány erőszakosan hatalmába ejtette az apátságnak valami 21 holdnyi szántóföldjét Tihany szigetén a Külső tó környékén való földek dűlőjében s körülbelül öt holdat a Dióshegy nevű dombokon. Ily módon az apát kára több mint 100 magyar forint.”

Körtvelyesi István 1627. február 28-tól, Hans Breuner győri főkapitány javaslatára veszprémi kapitány.³⁰ A Ramocsaházi apát kezdeményezte per még Tihanyhoz kapcsolja néhány évre nevét és érdekeit. Mint tihanyi kapitány használta az apátság javait, sőt ezután is tulajdonának tekintette. A jelenség nem egyedi. Körtvelyesi veszprémi elődje, Zichy Pál főkapitány szintén sajátjának tekintette a veszpré-

²² *Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Szerk.: Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. VI. köt. Bp., 1898. 200-206. old.*

²³ Lásd 5. jegyzetet

²⁴ *Nagy Iván* i. m. 7. köt. 91. old.

²⁵ *Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16-17. század). Szerk. Tóth G Péter. Veszprém, 1998. 149-150. old.*

²⁶ *Erdélyi László: A tihanyi apátság története = Szerk. Erdélyi László: A pannonhalmi Szent Benedek rend története. Bp. 1908. 771-774. old.*

²⁷ Lásd a 25. jegyzetet

²⁸ *Erdélyi* i. m. 87. és 223. old.

²⁹ Lásd a 28. jegyzetet

³⁰ *Pálffy* i. m. 122. old.

mi püspökség javait. Zala vármegye egyik alispánja 1627. február 8-án hites embereivel kiszállott Tihanyba. A várba nem engedték be, így egy viskóban ült törvényszéket. Mivel nem büntényről volt szó, az alperest ügyvédje képviselte, aki azonban mindentől elzárkózott. 1627. május 11-én Zala vármegye szentgróti törvényszéke, a Tihany-vár alatt lévő három kert, a Külső-tó körül és a Diós hegyen fekvő földek, valamint az apáti rétek miatt folyó perben Körtvélyesi István volt tihanyi, ekkor már veszprémi várkapitányt elmarasztalta. Négy száz forint kártérítést és 75 marka, azaz 300 magyar forint bírságot rótt ki, ez utóbbinak fele az apátot illette. A kártérítést a felperes a vesztes fél ingóságaiából, ha ezek nem elegendők, a Zala vármegyei ingatlanaiából is megveheti. A szentgróti törvényszék 1629. március 27-i újabb ítéletével az ügy végleg lezárult az apát javára.³¹

Ramocsaházi apát a megnyert pert követően sem költözött a veszélyes harcoknak is kitett Tihanyba. Az általa leszólt elődje, Herovics apát példáját követve a kapitány kezén hagyta, csak a tulajdonjogot tartotta meg. 1633-ban ír erről a szárszói Somogyi János tihanyi kapitány: „*Annak utána pedig mind az két kapitány, kik Körtüelisei István után énelöttem itt Tyhanyban kapitányok voltak, úgymint Hathalmi Sándor és Kállay Miklós, mindeneket az apátúr uram ő kegyelme adományából és engedel-méből bírtanak, ... nem úgy mint tulajdon magam erejéből és hatalmammal bírnám.*” Feltehetően ez lehetett az oka a vaci püspök tihanyi vagyongondnokká való kinevezésének. Mivel mindeközben „*II. Ferdinánd megbízta magyar udvari kancellárját, Kissenyei Sennyei István vaci püspököt a tihanyi apátság javainak gondozásával és igazgatásával, aztán meghagyta Báró Preiner János győri főkapitányoknak, Alsólvindvai gróf Bánfi Kristóf zalai főispánnak, Gróf Nádasdi Pál vas vármegyei főispánnak, Körtvélyesi István veszprémi várkapitányoknak és Bakács Farkas főszatnoknak, hogy támogassza a vaci püspököt a tihanyi apátság jogainak védelmében.*”³² Körtvélyesi peres félből immár védelmezőjévé vált a tihanyi apátság érdekeinek, amit annál inkább is jobbszívvel tehetett, mert alig két hónappal a végleges elmarasztalása után az uralkodótól bőséges adományt kapott érdemeiért, szolgálataiért.

Körtvélyesi István veszprémi várkapitány

Körtvélyesi kapitány tihanyi ügyeit lezárva, visszatérünk a három év előtti eseményekhez, melyek veszprémi várkapitányságához vezettek. Előzetes felkérés után Hans Breuner győri generális mindenki előtt Zichy Pál veszprémi főkapitányt nevezte meg mint legalkalmasabbat a győri vicegenerális tisztségre 1626. május 21-én, majd július 5-én Zichy Pál helyére Körtvélyesi István tihanyi kapitányt javasolta, s augusztus 29-én mindkét ügyben uralkodói döntést kért. December 15-én jóváhagyták Zichy kinevezését és Körtvélyesi számára is kiállítottak egy utasítást. Zichy Pálnak komoly anyagi és ebből adódóan a veszprémi főkapitányi rang megtartását igénylő érdekei voltak, amit többször is változó eredményű tárgyalásokkal próbáltak megoldani. Úgy tűnik, a püspöki javak zálogos birtoklása nem személyhez kötődött, hanem a veszprémi főkapitányi tisztséget illette. A jóvedelem további biztosítása miatt, a Zichyhez több szálon kötődő és többé-kevésbé lojális unokaöcs, Körtvélyesi István látszott a legalkalmasabbnak az utódlásban, s mindemellett a tisztség ellátásához másfél évtizedes katonai múltja biztosítéskul szolgált. Egy 1627. február 18-i irathól látjuk, hogy Körtvélyesi István Veszprém tényleges kapitánya, Zichy Pál pedig győri főkapitány-helyettesként tovább viselte a veszprémi főkapitány címet és kapta a fizetést. Ez február 27-én annyit módosult, hogy Zichy a fizetést mégsem kapja. Június 28-án újabb variációval találkozunk, miszerint Zichy megkapja a veszprémi főkapitányi fizetést, Körtvélyesi viszont a győri vicekapitányit. 1628 januárjában még mindig vita volt a fizetésük körül.³³

Bonyolította a helyzetet és egyben a veszprémi főkapitányság dolgában a megoldást is hozta, hogy az uralkodó, rekatolizációs törekvéseit erősítendő, már a tihanyi apátság érdekében eljáró Sennyei Istvánt, a török uralta Vác püspökét veszprémi püspökké nevezte ki, aki Thury Etele szerint II. Ferdinándtól egy adományt csalt ki.³⁴ 1629. január 23-án újabb utasítást kapott Körtvélyesi, ezután a közte és Zichy Pál közti anyagi és rangcímbeli variációknak végeszakadt.

Veszprémben Körtvélyesi kapitány az embereivel szemben is kellemetlen helyzetbe került. Még 1567-ben I. Ferdinánd a veszprémi várőrséget a Várpalotát ostromló törökök feletti győzelemért abban a kiváltságban részesítette, hogy „*minden születendő gyermekeikkel együtt minden vámtól, harmincad-tól s akármely más néven nevezendő igától mentesen a véghelyeknek mindennemű szabad jussaival él-*

³¹ Erdélyi i. m. 87., 771–774 és 776. old.

³² Erdélyi i. m. 88., *Karacs Zsigmond*: Emlékezés Körtvélyesi István tihanyi várkapitányra. Szerk. Korzenszky Richárd: Tihanyi kalendárium 2001. Tihany, 2000. 50–53. old

³³ Lásd a 30. jegyzetet

³⁴ 1628 július

hessenek.”³⁵ Az 1608. évi koronázás előtti törvenycikk I. szakasza értelmében pedig „a vallás szabad gyakorlata Magyarországon vég helyein is, a magyar katonáknak mindenütt szabadságokra hagyassék”. De ezt igyekeztek úgy értelmezni, hogy templom nélkül is lehet gyakorolni. Körtvélyesi kívül az egész országrész református volt. Szabó Miklós veszprémi udvarát templomépítésre hagyta. A református templom építését 1627. október 6-án kezdték el. Körtvélyesi ezt jelentette Zichy Pálnak, mire Breuner generális október 11-én leállította az építést. Október 21-én a két szolgálatot teljesítő kapus tizedest Körtvélyesi kapitány elzáratta, mert beengedték a templom építéséhez való anyagot. Október 26-án a Veszprémbe látogató Zichy Pál vicegenerális az építkezés megnézése után semmiről sem intézkedett. Így érvényben maradt az építőanyag behordását tiltó rendelet és félbemaradt „az épület, melynek mintegy negyed részét kőrákásában építettük volt meg a bástya felől”. Magtudták, hogy „a király képe ő nagysága Győrre hazajárt mindjárt megválasztotta a sereg Palothai Ferenc urat, hogy nála a templom építést személyesen kérelmezzék. ... 1628. május 12-én ... azon kegyelmes válasszal tért vissza, hogy építhetnek, csak hogy a többi házaknál magassága feljebb ne legyen, és hogy két síndelyre, vagy héjjazura legyen”. November 17-én Körtvélyesi kapitány Győrbe ment jelenteni, mert az engedélyezettnél magasabbra építették, természetesen azonnal megérkezett a generális belejegyzést tiltó levele. Gál Imre református lelkész és „Veszprém végvárának lovas és gyalog serege” erőfeszítésének köszönhetően 1629-ben a templom mégis felépülhetett.

A sok hercehurcával járó templomépítés megmaradt irataiban a kérelmezőket válaszlevelében Zichy Pál vicegenerális így tisztelte meg: „Nemes nemzeti és vitéz uraknak, ő császári és királyi felsege veszprémi végvára fő és alkaptányainak, a lovasság vezéreinek, vajdáknek és a többi lovas és gyalog renden lévő katonaságnak urainak és haraitainak.”³⁶

„Körtvélyessy” István veszprémi főkapitánynak megbízható segítőkészségéért, melyeket változatos helyeken és körülmények között, így a győri szolgálatban egyszerű katonaként, majd Tihany várának kapitányaként is tett. II. Ferdinánd Bécsben 1629. május 23-án az elhalt Imrefffi Farkas Somogy és Baranya vármegyében levő birtokait adományozta, melyek részint népes, részint pusztá helyekből állnak, úgymint Samador, Rezenfalva, Zent László, Batfalva, Szent Tamás, Hagymáskér vagy Hagymás, Török, Hasagi, Tormas, Zerdahely, Jeder vagy Lenczi, Galosfalva, Dörcho, Vizlo és Dios. Amint az oklevélből kiderül, Imrefffi Farkas magvaszakadtával előbb a kiskomáromi véghely lovaskapitánya, Bakó Farkas kapta a jószágot, de korai halála után „Körtvélyessy” István nyerte el.³⁷

A beiktatási eljárás „Keörtvélyesi” István veszprémi főkapitány somogyi adománybirtokát illetően 1629. augusztus 31-én folyt a győri káptalan előtt a nádor képviselőletében. A jelentésből kitűnik, milyen nagyszámmal vettek részt a Somogyban is birtokló végvári tisztek, különösen Bakács Farkas keszthelyi főkapitány és beosztottjai, ugyancsak a keszthelyi Pető család tagjai, s Zichy Pál, a győri vicegenerális.

Ellentmondott a beiktatásnak Sarkán István kiskomáromi főkapitány és Imrefffi Farkas özvegye Somodor, Zent Tamás, Török, Beőszinfalva, Galosfalva, Hagymas és Hasagy településekre.³⁸ Részletes információval jelenleg nem szolgálhatok az adományozott jószágok következő évekhelyi sorsát illetően, csak néhány faluról tudjuk, hogy három évtized múltán Imrefffi Farkas özvegye a földesura.³⁹ A XVIII. század elején a jószágok nagyobbrésze Festetic Pál kezében volt.

Mindeközben erőteljesen folyt a katolikus egyház restaurációja. II. Ferdinánd 1629. december 18-án szigorúan megparancsolta a veszprémi várórségnek, hogy Veszprém földesurának elismerjék a veszprémi püspököt és káptalant, ne zavarják háztulajdonaikban és egyéb világi javaikban, hanem mindenben a segítségükre legyenek. Szentandrassy István erdélyi püspök és győri kanonok, valamint Eöry Zsigmond királyi kapitány és nádori kiküldött jelentésében Körtvélyesi István az egész országrész előtt felolvasta a király utasítását, mire kijelentették, hogy öfenségének alázatosan engedelmessékednek.⁴⁰ Itt azonban többféle érdek ütközött össze. Láttuk már előbb, hogy a katonaság lelki üdvét szolgáló református templom építését Sennyei István veszprémi püspök biztatására⁴¹ a buzgó katolikus Körtvélyesi István veszprémi főkapitány minden kicsinyes alkalmat felhasználva hátráltatta.⁴² A régi és újonnan megerősí-

³⁵ Lukács Pál - Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933. 82. old.

³⁶ Thury Etele: A veszprémi református egyház története Bp. 1893. 13. old.

³⁷ MOI. F. 227. Magyar Kamara Archivuma, Libri Donatorum. VI. köt. 282-283. old.

³⁸ MOI. R. 284. 3. csomó 1.

³⁹ Csánki Dezso: Somogy vármegye. Bp., 1914. 53., 74. és 156. old.

⁴⁰ Lásd a 35. jegyzetet

⁴¹ Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém 1913. 134. old.

⁴² Lásd a 36. jegyzetet

tett földesúri jogok érvényesülését megindították ugyan, de ne csodálkozzunk ezek után, hogy „teljeségben való kifejlését a várórség megakadályozta”.⁴³ A várkapitány ellenérzését is kiváltotta a püspök földesúr megjelenése, hiszen a püspöki palotában székelte. A hadijog alapján a város minden fontos ügyében ő intézkedett. A kamara adományából a földesúri jogokat és haszonvételt is a veszprémi főkapitány bírta, jelen esetben ugyanez Zichy Pál győri vicegenerálisét illette. Az utóbbi kérdést 1629. december 30-án rendezték. Gróf Eszterházy Miklós nádor előtt Sennyei István püspök Zichy Pál győri alkaptánytól tízezer forintért visszaváltotta az elzalogosított javakat. Ugymint: Veszprém városa vám és fogyasztási adójával, Veszprém vármegyében: Füle, Kisberény, Kádárta, Herend, Jutas, Bogarfalva, Fokszabadi, Mesteri, Rátót, Balács, Bozók, Szőlös és Fajs, Zala vármegyében: Merenye, Garabonc, Újlak, Felsőörs, Lovas, Paloznak, Csopak, Füred, Nagypécsely, Szőlös, Vászoly, Kisfalud, Szent Ábrahám, Felsőpáhok, Somogy vármegyében: Siófok, Kiliti, Ságvár, Nagyberény és Töröki birtokokat. Sennyei István 1630. február 25-én megvált Veszprémtől, győri püspök lett. Néhány hónapra Szeniandrásy István követte.⁴⁴ A püspökség visszatérte és a káptalan 1630. évi visszaállítása után is tovább folytatta Veszprém előbbi végvári életét. „A lakosok, nemesek és nem nemesek szabadon földesúri engedély kikérése nélkül adják és veszik földjeiket és házaikat. ... Magok a káptalani tagok is pénzért vásárolják házaikat.”⁴⁵

Hiba kapott vissza szinte mindent a püspök és a káptalan, a lehetőséggel alig tudott élni. Úgy érezték, a király megfélekedezett róluk. Az uralkodónak azonban a veszprémi végvár védelmi készségének biztosítása legalább olyan fontos volt, büntetlenül nem gyengíthette őket tovább. Az anyagi ellehetetlenülést megelőzendő a püspökség kénytelen volt a Zichy Páltól visszaváltott jószágot Felsőörs és Berény kivételével 1630. június 13-án 2000 forintért három esztendőre bérbeadni Körtvélyesi István veszprémi főkapitánynak. Kiegészítésként a kapitány vállalta, mint szellért, egy kanonokot szolgáljával együtt eltart, minden szükségessel ellát egy kaplánt és egy iskolamestert, megadja a kanonoki fizetéseket, továbbá természetesen a várat és a birtokokat jó karban tartja.⁴⁶ A veszprémi püspökök székfoglalókat ezután is Sümegen tartottak, a veszprémi székesegyházat 1630-ban azonban a lehető legegyszerűbben újra felépítették, hogy misézni lehessen benne.

Az országgyűlés azonban továbbra is elsorendű fontosságúnak tartotta a vegvárokról való gondoskodást. Az 1630. évi III. törvénycikk például Tihanyhoz csatolta a fenntartás biztosítására a Somogy megyei Bálványos és a Zala megyei Dörgicse falut. Mint a XLIV. törvénycikkben látjuk, a túlkapásaitkat is igyekeztek fékezni. „A véghelyeknek, névszerint Győrnek, Veszprémnek, Tihanynak... jó és alkaptányai azokkal a zsarolásokkal amelyekkel ennek az országnak bennszüült kalmárait a szokott vámonokon keresztül terhelni szokták, jövőre teljesen hagyjanak föl és a szegény kalmárokat, az erőszakosságokról kelt cikkelyek erejénél fogva, hatalmaskodás büntetése alatt, az aprómurhák és állatok, meg a só és egyébek ötvened, vagy század értékének megadására, vagy az árak tizedének kiszakítására kényszerítsék.”⁴⁷

Időközben a család mosoni ágából „Körtvélyesi” György mosoni alispán lett egy óvári nemesi kúria kedvezményezettje 1629. augusztus 6-án Tuschenstain János Frigyes végrendeletében.⁴⁸ Ugyancsak Káldi Ferenc vasi alispán hagyja 1633. október 25-i végrendeletében 32 telkes jobbágyt Kadártán „Körtvélyesi” Istvánnak.⁴⁹

A veszprémi püspököknek kevésbé volt szerencsésük a talán túl korán visszaváltott jószágaikkal. 1632 tavaszától egyre többször tűntek fel a portyázó török csapatok Veszprém körül, még Csesznek várát is bevették. Az uralkodó mindenképpen békésen akarta az ügyet rendezni, mivel minden erejét a németországi harctéren volt kénytelen bevetni. Az 1635. évi országgyűlés XI. törvénycikke megtiltotta a törökök harcra ingerlését, de a velük való harátkozást is. Ezek a körülmények is közrejátszottak abban, hogy a veszprémi várórség szinte semmibe vette a püspökség földesúri jogait, akadályozták a kocsmáltatást, nem fizették a bérleteket.⁵⁰ A káptalan tagjai, megunva a zsellérséget, pénzért vásároltak házat, így 1636-ban március 16-án Őrsi (Eöry) Zsigmond királyi kapitánytól. Ugy szintén Acsády Be-

⁴³ Lásd a 35. jegyzetet

⁴⁴ Erdélyi Gyula i. m. 137. old.

⁴⁵ Lásd a 35. jegyzetet

⁴⁶ Erdélyi Gyula i. m. 139. old.

⁴⁷ Lásd a 28. jegyzetet

⁴⁸ Lásd a 6. jegyzetet

⁴⁹ MOL. E. 226. 3. kót. 725–727. old.

⁵⁰ Varesz D. Csaba: Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete. Bp., 1983. 170. old.

nedek kanonok május 21-én vette zálogba Széplaki Andrásné tulajdonát. Mindkét ház a veszprémi várban volt.⁵¹ Csak az új uralkodó, III. Ferdinánd vette újból pártfogása alá a veszprémi káptalant és birtokát 1637. augusztus 7-én.

1638. január 28-án elhunyt Zichy Pál győri főkapitány-helyettes. Az Udvari Haditanács március 13-án értesítette Wolf Graf von Mansfeld győri főkapitányt, hogy Körtvélyesi Istvánnak adományozták a győri főkapitány-helyettesi tisztséget. Az érdekeltek 15-én tudósították a kinevezéséről, majd 17-én bevezették a mustralajstromba, végül áprilusra a beiktatása is megtörtént. Körtvélyesi utóda Hosszú-tóthy György lett a veszprémi főkapitányságban.⁵² Az 1637-38-as évi országgyűlés telve volt a protestánsok sérelmeivel. Felmerült többek között, hogy az 1630-ban a grófságról hitet váltott Batthyány Ádám a templomok tucatjait foglalta el és erőszakosan térítette katolikus hitre a jobbágyait. III. Ferdinánd a hitlevélben kénytelen volt biztosítani a vallásszabadságot. Az ország védelméről higgadtabban folytak a viták, s az országgyűlés feloszlásának a napján, 1638. március 26-án a béke fenntartása érdekében tárgyalást kezdeményezett a törökkel.⁵³ Körtvélyesi István rövid vicegenerálisi korszakából gróf Batthyány Ádám nyugat-dunántúli generálishoz írt levelei maradtak fenn. Győrben 1639 augusztusában „Körtvélyjessy” István meghalt, özvegye, Maria Magdalena Koscrin 1645-ben sírkövet emeltetett számára.⁵⁴ Mi okozta az életerős férfi halálát? Okozott-e Körtvélyesinek lelkiismereti válságot a végvári vitézeit alapvetően bántó ellenreformáció, a békekötések által nyújtott vallásszabadság következetes megsértése, s az ezt követő Körtvélyesinek már a tisztségéből adódóan tudomására jutott esemény-sor, a magyar (és protestáns) végvári katonaság tömeges földönfutóvá tétele?⁵⁵ E feltételezéshez némi alapot szolgáltat a fiának, akkor egyöntetűen reformátusnak ismert Tiszántúlon való felbukkanása és utódainak e vallásban való élése.

Körtvélyesiek a Tiszántúlon

Körtvélyesi István Magdolna leányát 1651-ben Lengyel István feleségeként látjuk. Utódai még a következő században is tartották a kapcsolatot a Tiszántúlról kerültekkel, amit a főtől Lengyelek könyvtárából Földesen, a rokonság köréből előkerült kötet tanúsít.⁵⁶ Földesen 1678-ban tűnik fel István fia Márton, aki nem fia, hanem unokája Körtvélyesi István kapitánynak. Ez az 1876-ig Szabolcs vármegyei község nemesi közigazgatással bírt, amit Szapolyai János királytól III. Károlyig a magyar királyok és erdélyi fejedelmek sora erősített meg.⁵⁷ A település lakosságának 80%-a II. József népszámlálása idején nemesi jogállású volt. Körtvélyesi Márton, mint Földes kurialis nemes helység főbírája, 1692-ben zálogba vette Karacs Pál kisebb királyi haszonvételi jogait a község számára.⁵⁸ Szabolcs vármegye előtt 1738-ban Körtvélyesi János igazolja nemességét István 1629. évi adománylevelével.⁵⁹ Fiai, Zsigmond és Ferenc 1743-ban nyertek nemesi bizonyoságlevelet,⁶⁰ majd az 1754/55. évi országos nemesi összeírásakor a Szabolcs vármegyei nemesség sorában látjuk őket.⁶¹ 1754-ben nádori donációt nyertek mezőszentmiklósi birtokukra.⁶² A család 1767-ben újabb nemesi bizonyoságlevelet kapott Szabolcs vármegyéből.⁶³ A Földesről elkerült Ferenc, aki 1807-ben Püspökiben, 1819-ben pedig Váradon élt, a Kisvárdán iskolamester János és a Földesen lakó Márton testvérei nevében is kért nemesi bizonyoságlevelet, beleírva földesi bővebb rokonságát.⁶⁴ A váradai Ferenc fia Lajos 1846-ban már az erdélyi Szászvárosban élt. Földesen az 1847. évi utolsó nemesi összeírásakor a Körtvélyesi család tíz felnőtt férfi tagját vették számba.⁶⁵ Az utódok többsége a XX. század közepén Földesen élt, s ma is oda kötődnek.

Karacs Zsigmond

⁵¹ Lásd a 25. jegyzetet. *Feress* i. m. 169. old.

⁵² Lásd a 25. jegyzetet.

⁵³ *Angyal* i. m. 458., *Sziklay János* és *Borovszky Samu*: Vasvármegye. Bp. 1898. 307. old., *Feress* i. m. 171. old.

⁵⁴ Lásd a 25. jegyzetet

⁵⁵ *Nagy László*: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978. 68. old.

⁵⁶ *Boross Zoltán* hagyatéka. Debrecen

⁵⁷ *Herpay Gábor*: Földes község története. Debrecen. 1936. 28., 62. és 69. p.

⁵⁸ *Herpay* i. m. 137. old.

⁵⁹ Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Önkormányzatának Levéltára. IV.A.1. F.39. N.290. 1738.

⁶⁰ SzSzBML IV.A.1. F.44. N.202. 1743.

⁶¹ Lásd a 12. jegyzetet

⁶² *Herpay* i. m. 251. old.

⁶³ SzSzBME. IV.A.1. F.68. N.361. 1767.

⁶⁴ SzSzBME. IV.A.1. F.19. N.205. 1819.

⁶⁵ SzSzBML. IV.A.1/e. 1321. esemő